

वेदमंत्रांहूनि आम्हा वंद्य...

'वंदे मातरम्' गायनाचे काही विलक्षण अनुभव-

समूहगानाच्या रूपात तर मागच्या बाजूस वाद्यमेलावरी मुद्रित केले गेले. ही रेकॉर्ड पुढे आळाद हिंद सेनेच्या संचलनप्रसंगी व सिंगापूर नभोवाणीवरून वाजविली जात असे.

५) विश्वभारती वाद्यवंद व हरिपाद चतुर्जीच्या चालींमध्ये खास बंगाली उच्चवारण ऐकावयास मिळते तर चालींवरी अभिजात पाञ्चामात्य संगीताची व गायनशैलीची छाप पडलेली ऐकावयास मिळते.

६) स्वतंत्र भारतात १९५२ साली 'आनंदमठ' या हिंदी/बंगाली बोलपटात लात मंगेशकर व हेमंतकुमार यांच्या आवाजात संपूर्ण 'वंदे मातरम्' गायले गेले आहे. चिप्रपातील प्रसंगाची मागणी असेल त्याप्रमाणे गीत बनविले जाते. हे गीत अतिशय जलद लायीमध्ये गायिलेले आहे व त्यामुळे ती भारतमात्री पूजा किंवा आरती न वाटता समरगीत/ स्फूर्तिगीत वाटते. लता मंगेशकरांनी १९९८ साली स्वातंत्र्याच्या सुवर्णमहोत्सवानिमित हे गीत त्याच चालीत नव्याने ध्वनिपुद्रित केले. मात्र जुन्या व नव्या गाण्यात एका स्वराचाही फरक नाही, इके हुबेब उतरले आहे.

७) 'मते, तुला वदन असो' ही समर्पणाची भावना विष्णुपंत पाणीस यांच्या सारंग रागातील ध्वनिपुद्रिते काठात मात्र स्पष्टपणे ऐकावयास मिळते. गीताचा काही भाग तबल्याच्या साथीसह गायला आहे. मूळ गीतात तिसरे कडवे 'तुमि विद्या तुमि धर्म' पासून आधी हटले आहे. शेवटच्या दोन ओळी 'शामला॒ सरलाम, सुसिताम' गाळून शेवटी पहिले कडवे 'सुखदां वरदां' पर्यंतच मटले आहे.

८) सर्वसामान्य गाण्याचे अंग अजिजात नसलेल्याना सामृहिकपणे म्हणण्याकरिता 'देस' रागातील चाल सर्वात सोपी आहे. या चालीतले पहिले कडवे रोज पहाटे आकाशवाणी व दूरदर्शन केंद्रांचे प्रसारण होताशणी गेली अनेक वर्ष ऐकवले जाते. रेडिओत असताना पं. रवीशकर यांनी ही चाल बांधली असे मानले जाते.

९) १४ ऑगस्ट १९९७ रोजी दिल्लीत लोकसभेचे विशेष अधिवेशन भरविण्यात आले होते. त्याप्रसंगी रात्री १२ वाजता पं. भीमसेन जोशीनी देस रागात या गीताचे गायन केले. नभोवाणी व दूरदर्शनवरून त्याचे खास प्रसारण झाले. याच कार्यक्रमात लात मंगेशकरांनी 'सारे जहाँसे अच्छा' हटले व त्याचा समारोप 'वंदे मातरम्' असे गाऊन केला. संसदेतले बरेचसे सभासद पुटपुट गाणे म्हणत असलेले पाहावयास मिळाले.

महाग पडेल असे लॉड कझनला पण त्यावेळी (रवीद्रनाशंच्या रेकॉर्डचा अपवाजना) नष्ट झाले आहे.

केवळ दोनच शब्द असले मंत्रवत्

अक्षरांची जादू व मोहिनी इतर्च स्त होती

की सर्व प्रकारसी बंदी व बंधने देऊन हे

महाग पडेल असे लॉड कझनला पण त्यावेळी (रवीद्रनाशंच्या रेकॉर्डचा अपवाजना) नष्ट झाले आहे.

‘मी माझ्या तराप्यावरून तंत्रं चालतो

होतो. अनं श्विताच्या टोकाल अती दूर,

लाटांच्या लोटाच्या वर मी पाहिले, ती

मात्रादेवतेची सुवर्णमूर्ती होती. होय. तीच माझी

माता, माझी मातृभूमी. भूमीच्या रूपातीली माता,

पृथ्वीच्या रूपात असंख्य रत्नांनी अलंकृत. तिच्या

रत्नखचित दशभुजा दशदिशात विस्फारल्या

होत्या. त्या दाढी हातात विविध शस्त्रांचे विविध

शर्तींच्या स्वरूपात लखलखत होती. तिच्या

पदतंत्री शत्रू छिपिभिन्न नि हीनदीन होऊन

चिरडल गेला होता. तिचा शक्तिशाली सिंह

तिच्या पाण्यांवळच शत्रूला ओढून खाली

पडताना दिसत होता. अरिमिर्दिनी, सिंहवाहिनी,

‘वंदे मातरम्’- वेदमंत्रांहूनही वंदनीय असणारे हे गीत

सात नोव्हेंबर १८७५ रोजी अक्षयनवमीला (कार्तिक

शुद्ध नवमी) बाबू बंकिमचंद्र चतुर्जी (च्छ्रोपाध्याय)

यांनी लिहिले. या वर्षी ही तिथी १७ नोव्हेंबर रोजी

येते. हे गीत १२५ व्या वर्षात पदार्पण करीत

असल्याचा योग साधून ‘वंदे मातरम्- १२५ : एक

शोध’ या पुस्तकाचे प्रकाशन पुणे येथे होत आहे.

त्यानिमित्ताने ‘वंदे मातरम्’ गीताविषयी –

‘वंदे मातरम्’ गायनाचा इतिहास :

१) नोव्हेंबर १८७५ मध्ये गीत लिहून पूर्ण झाले.

२) चतुर्वार्ष मध्यावार्य यांनी गीताला चाल लावण्यास सांगण्यात आले.

३) हुग्ली बिल्डातील गोपालचंद्र घर

त्यांनी १८७६ मध्ये राग देस-मल्हार मध्ये

मंत्रालयात नेव्हेंबरी केली.

४) बंकिमचंद्राने च यांच्या नवावेश

जन्मन्त्रान्तरात बंकिमचंद्र केलेले च यांच्या नवावेश

नवावेश त्यांच्या नवावेशी केली.

५) १८८५ मध्ये रवोंदेनाथ-दासोरंगी

काफी युग्मी निहिंदेची गीताचे

नवावेशी केले व त्यांकडे च मुलांच्या

नवावेशी केले.

६) १९१६ च्यांच्या विद्यालयात, कलकत्ता येथे भरलेल्या राष्ट्रीय कॅर्गेसच्या खुल्या

नवावेशी नवावेशी केली.

७) चालींवरील संगीताचे अभ्यासक व तज्ज्ञ दक्षिणाचरण सेन यांनी १९०१च्या

कलकत्ता येतील कॅर्गेसच्या अधिवेशनात गीत गायले.

८) १९२३ सालच्या काळिनाडा येथील कॅर्गेस अधिवेशनात मुख्यमानांचा व

त्याचा नेताचा अधिक्षेप व विरोध घुडकावून पं. विष्णु दिंगंबर पलुस्करंनी काफी

नवावेशी कालीवर हे गीत फटले.

९) रागदारीतील रचना- अनंदबिहारी तेलंग (देस राग), एस. एस. निगाणी

(भैरवी), डॉ. लालमणी मिश्रा (मालकंस), बलवंतराय भट्ट (सारंग), विष्णुपंत

जन्माणीम (सारंग), ओंकारानश ठाकूर (वंशीय काफी), मा. कृष्णाराव (झिंगोटी),

मोगूबाई कुर्डीकर (खंडावती), पं. भीमसेन जोशी (देस).

मातरम्’ गीत होय.

सरकारी नोकीत असल्यामुळे त्यांना अनेक

जुगी कागदप्रे, गंजेटीअसी बघायला मिळत.

१७६३ ते १७८० पर्यंतच्या काव्यात ढाका,

उत्तर बंगाल, नेपाल तराई, दिनाजपूर, रंगपूर,

पूर्णिया या भागात झालेल्या ‘संन्याशाच्या

बंडा’ विषयीच्या कागदप्रेच्या आधारावर

‘आनंदमठ’ कारंबरीचा जन्म झाला. ही कादंवंशी

१८८० ते १८८२ या त्यांच्या संपादकीय

कालावधीत ‘बंगदर्शन’मधून क्रमशः प्रसिद्ध

झाली व तिच्यात १८७५ मध्ये लिहिलेल्या ‘वंदे

मातरम्’ गीताचा समावेश करण्यात आला.

‘वंदे मातरम्’ हे गीत १८७५ च्या नोव्हेंबर

महिन्यात रचले गेले असे आता अनेक

प्रमाणावरून सिद्ध झाले आहे.

‘आमर दुरोत्सव’

व ‘एकटी गीत’ हे बंकिमचंद्राचे दोन लेखे व

‘कमलाकांतेर ऐसो ऐसो’ हा पूर्णवंश

च्यांच्या विषयीच्या यांचा लेख, या तीनही लेखावरून

सन १८७५ च्या दुपारुप्तेन अष्टमीच्या रात्री

बंकिमचंद्राना भारतमात्रेच दर्शन झाले असावे

मात्र तुला माझे वंदन असो- वंदे मातरम्”

मनाच्या अशा उत्तम भावावस्थेत

बंकिमचंद्रानी गीत लिहून पुरे केले खरे, पण त्या

काढी तरी ते कुणाल फारसे अवडले नव्हेते.

बंकिमचंद्रांच्या घरी अनेक लेखकमित्र आपल्या

नवीन लेखावाची चर्चा करावयास जम

प्रश्न असा आहे की, राष्ट्र + गीत = राष्ट्रगीत? असे समीकरण मांडता येते का? असे समीकरण मांडणे गरजेचे आहे का?

मुळत राष्ट्रवाद आणि रोमैंटिस़िज़म इ. कल्पना आपल्या नाहीत. पाश्चात्यात्मा आणि खरे म्हणजे ब्रिटिश राज्यकर्त्त्यांनी भारतावर केलेल्या कुरधोडीचा प्रतिवाद म्हणून राष्ट्रवाद निर्माण झाला. राजकीय वर्चस्वाखालच्या प्रजेला पूर्णत: आपल्या कहवात आणण्याकरिता ब्रिटिश राज्यकर्त्ते एका आक्रमक राष्ट्रवादाचा पुरस्कार करत होते. जशास तसे, टोल्यास प्रतिटोला या न्यायाने ब्रिटिशांच्या आक्रमक भूमिकेला उत्तर देण्याकरिता भारतीय राष्ट्रवाद हळूहळू धुमसू लागला. जीवनाच्या विविध क्षेत्रात राष्ट्रगीती पडसाद उमटू लागले. संगीताचा यास अपवाद कसा असेल? थोडक्यात सांगायचे, तर राष्ट्रवाद आणि संगीत यांच्या परस्पर संबंधांचा एक वेदक परिणाम म्हणजे राष्ट्रगीताचा उदय, प्रसार व वापर वगैरे होत. राष्ट्रवाद या कल्पनेला-आणि म्हणूनच राष्ट्रीत या कल्पनेलाही-न्यायाने छेद जात असताना, सारी घडामोड ताजेपणे तपासायला काय हरकत? वंदे मातरम् उदय, प्रसार व वापर ही एक सांस्कृतिक घटना आहे. आणि म्हणून तिचा विचार व्यापक चौकटीत करायला हवा. सांस्कृतिक घटना कधी कधी एकट्या-दुकट्या व्यक्तीला सहसा घडवता येत नाहीत-नैमित्तिक कारण एखादी व्यक्ती असली तरी!

ढोबळ चिन्हे निर्माण करून त्यांच्या आधारे प्रजेला एकत्र बांधायचे व आधीन ठेवायचे याकडे ब्रिटिश राष्ट्रवादाच्या कार्यपद्धतीचा, त्यांच्या शासनपद्धतीचा मोहरा असे. उदा. ध्वज, गीत, घोषणा, नॅशनल अँथम (राष्ट्रगीत) या बाबी पहा.

'गॉड सेव द फ्रीन'

१८१३ साली अशी घोषणा झाली की, ईस्ट इंडिया कंपनी या ब्रिटिशांच्या व्यापारी अवताराने यापुढे ब्रिटिश राजसत्तेच्या अमलाखाली कारभार करावा. हे कंपनी सरकार १८१३ पासून ब्रिटिश राजसत्तेचा केवळ प्रशासकीय विभाग बनले. पुढे १८५७ चे अशेषर्षी स्वातंत्र्ययुद्ध, १८५८ मध्ये राष्ट्रीच्या अमलाचा जाहीरनामा वगैरे घडामोडी होऊन भारतात ब्रिटिश राजसत्तेचे पूर्ण प्रभुत्व प्रस्थापित झाले. याचेच जणू एक फलित म्हणजे १८७५ साली प्रिन्स ऑफ वेल्स भारताच्या दौऱ्यावर आला. त्याच्या स्वागतासाठी अहमहमिका लागली. त्याला रत्नादिकांचे नजराणे दिले गेले. राणीपुत्राला आपल्या अंतर्गृहात नेऊन, आरती ओबाळून, शंख फुंकून त्याचे एखाद्या लाडक्या नव्यामुलासारखे खावत केले गेले. अर्थातच यावर टीका झाली-होतकेच नाही, तर प्रहसनात्मक नाटक लिहून व रादर करून अनेक भारतीय संगीतकार आपापल्या संगीती लेखनपद्धती पुढे तेव लागले होते-भारताच्या

साली स्फुरले. अखेर १८७७ पासून राणी विक्टोरिआच्या साम्राज्यातले प्रजाजन म्हणून भारतीयांची गणना होऊ लागली. भारतातील मोगल अमलाची अधिकृत अखेर झाली. आपल्या साम्राज्यातील ही पौरवत्य प्रजा आपल्याकडे फारशा आवडीने पाहत नाही आणि तसे होणे गरजेचे आहे हे जाणवायला चाणाक्ष ब्रिटिशांना फार काळ लागला नाही. यातूनच एक कल्पना निघाली : तमसातीरी गायल्या जाणाच्या ब्रिटिश राष्ट्रगीताची-गॉड सेव द फ्रीन-ची दीक्षा राणीच्या भारतीय प्रजाजननाही दिली जावी.

हा एक महत्वाकांक्षी प्रकल्पच बनला! म्हणजे एक समिती स्थापली गेली. वर्तमानप्रत्रांतून वगैरे साधकबाधक चर्चा झाली. समितीचा सचिव हरफर्ड याने प्रस्तुत कार्याचे काही फायदे असे नोंदले (१८८२) :

१) आपण व राणीचे पौरवत्य प्रजाजन यामधील दरी अरुंदद करता येईल.

२) राजभक्ती व्यक्त करण्याचे एक माध्यम या प्रजाजनाना उपलब्ध होईल. (होय, शब्द 'भक्ती' असाच वापरला गेला. 'निष्ठा' नव्हे! भारतीयांच्या मानसिकतेला भक्ती जवळली, निष्ठा नाही असा अभिप्राय होता का?)

३) राणीच्या व्यक्तिगत चारिस्यांशी नव्या प्रजाजनांचा परिचय वाढवल्यामुळे भारतीय महिलांची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढेल.

४) एकाच सर्वसामर्थ्यशील शक्तीला उद्देशून गायल्या जाणाच्या स्तोत्राच्या प्रचारामुळे वैदिक एके श्वरीवादाच्या पुनर्स्थापनेत मदव द्योईल.

५) संगीताची सामाजिक प्रतिष्ठा उंचावल्यामुळे आणि भारतीय व पाश्चात्यमध्येतील संगीताची जोपासना करण्याचा पायंडा पाडल्यामुळे भारतीयांचे अशिष्ट वर्तन अधिक सोम्य होईल. पतितांच्या अभिरुचीत सुधारणा घडेल आणि सर्वसामान्य जनांचे नैतिक बल दुणावेल.

तमसेच्या तीरावर अशा घटना तर डुगलीच्या तटावर (व विशेषत: संगीत क्षेत्रात) काय काय चालले होते? कारण दोन्ही बाजूच्या घटना एकमेकांना प्रस्थापित झाले. याचेच जणू एक फलित म्हणजे १८७५ साली प्रिन्स ऑफ वेल्स भारताच्या दौऱ्यावर आला. त्याच्या स्वागतासाठी अहमहमिका लागली. त्याला रत्नादिकांचे नजराणे दिले गेले. राणीपुत्राला आपल्या अंतर्गृहात नेऊन, आरती ओबाळून, शंख फुंकून त्याचे एखाद्या लाडक्या नव्यामुलासारखे खावत केले गेले. अर्थातच यावर टीका झाली-होतकेच नाही, तर प्रहसनात्मक नाटक लिहून व रादर करून अनेक भारतीय संगीतकार आपापल्या संगीती पुढे तेव लागले होते-भारताच्या

सर्व प्रांतांत... हा राष्ट्रवाद नाही काय? महत्वाचे असे की, दुसरे काही संगीतकार याच मुक्कावार येऊ पाहत-पण उलट बाजूने! त्यांच्या मते, भारतीय संगीत लिहिता येणे शक्यच नाही इतके ते चांगले असते! असो. १८७५ त बंकिमचंद्रांना वंदे मातरम् स्फुरले. तर सौरीन्द्रमोहन टागोर (यांच्याविषयी नंतर अधिक)-यांनी दोन पुस्तके प्रसिद्ध केली. एक राजपुत्राला, तर दुसरे राणीला अर्पण. पहिल्यात इंग्रजी पद्याला भारतीय संगीताचा साज चढविला होता. राणीला अर्पण केलेल्या पुस्तकात इंग्रजाच्या इतिहासावर वगैरे स्वतः टागोरांचे लेख होते.

नवनिर्मित कलकत्त्यात दोन टागोर घराणी-थोरली व धाकटी पाती म्हणण्यासारखी पाथुरिया

लेखनाबाबत त्यांची भूमिका वेधक, लेखन हवे, कारण तसे केल्याने आपण राज्यकर्त्यांना आपले श्रेष्ठत्व पटवू पण त्यासाठी राज्यकर्त्यांचे स्टाफ नोंदेशन मात्र वापरणार नाही, असा त्यांचा आग्रह होता. ही सारी कामगिरी राष्ट्रवादी आहे की नाही?

५. यदु भट्ट यांची चाल

अशा या सौरीन्द्रांची ब्रिटिश प्रीती राज्यकर्त्यांना मनोमन पटली होती. राणीचे स्तोत्र व नवे राष्ट्रगीत प्रसूत क्वावे म्हणून इंग्लंडमध्यल्या समितीने त्यांना नेमले (१८८२). त्यांनी धडाक्याने गीताला १२ निरनिराळ्या रागांत चाली दिल्या व त्या छापल्याही! भारतीय संगीतशास्त्रानुसार वेगवेगळ्या वेळी गायाच्यांनी आपण अशा चाली बांधल्या असून, कीर्तनशीली, देशी राग व अधिक भारदव्स्त राग यांचीही कटाक्षणे योजना केली, असे त्यांनी आवर्जून स्पष्ट केले.

शिवाय संगीतनारायण (१८१८-१९७६७) या ग्रंथाचा हवाला देत त्यांनी असेही संगितले की, राजीत गंभीर, करुणेतून लीनतेकडे नेणारे व पूर्ण सप्तकाचा विस्तार ठेवारारे असावे. (जन गण मन चा विस्तार एका सप्तकाचा आहे!) राणीस्तोत्राचे विविध भारतीय शासंत भाषांतर, यासाठी निधी गोळा करणे वगैरे पावले झापाटणारे, उचलली जाऊ लागली. याच वर्षी (१८४०-१९१४) संगीत हेचे आपले कार्यक्षेत्र मानले होते. आपल्या दीर्घ आयुष्यात त्यांनी संगीतावर प्रस्तुत काढवरीने वंदे मातरम् ला एक वेगळी झाल्याची दिली हे सर्वज्ञात आहे. आणि तरीही १८८५ साली भरलेल्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या आणि युगिनमात्या अधिवेशनात गयले गेले ते राणीचे स्तोत्र! राष्ट्रवादाचे स्वरूप हळूहळू पक्के होत होते. ब्रिटिशविरोधाची कडवी धार हे त्याचे लक्षण क्रमाने नक्की होत होते हाच याच अर्थ नाही काय? म्हणून बरेच विवारणात होऊन १८८६ च्या अधिवेशनात वंदे मातरम् गयले गेले! चाल दिली होती पं. यदु भट्ट या प्रथ्याद धृपद गायकाने. (हे रवीन्द्रांनाही गुरुस्थानी होते). पुढे १८९६ च्या अधिवेशनात रवीन्द्रांनी स्वतः वंदे मातरम् गयले. या गीताच्या वाटचालीतला महत्वाचा टप्पा असा की, १९०५ च्या वंगभंगविरोधी चळवळीच्या वेळी वंदे मातरम् निर्मितीत फसलेले. आता त्याची परिणामकारकता इतकी वाढली की, ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी त्यावर बंदी घाली. १९०६ च्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात हजारे कंठांनी ते गयले, तेव्हा या जमावावर जोरदार लाठीहळा झाला. याच वर्षी वंदे मातरम् या नावाचे वृत्तपत्रही निघाले. खुदीराम वंदे मातरम् हे शब्द उच्चारत फासावर चढला. भगतसिंग, आज्ञाद वगैरे कांतिकारकांनी खंबीरपणे वीरमरण स्वीकारताना याच शब्दाना आपला अंतिंग तारणमंत्र गानले। १९११ साली

शिवाय संगीतनारायण (१८१८-१९७६७) या ग्रंथाचा हवाला देत त्यांनी असेही संगितले की, राजीत गंभीर, करुणेतून लीनतेकडे नेणारे व पूर्ण सप्तकाचा विस्तार ठेवारारे असावे. (जन गण मन चा विस्तार एका सप्तकाचा आहे!) राणीस्तोत्राचे विविध भारतीय शासंत भाषांतर, यासाठी निधी गोळा करणे वगैरे पावले झापाटणारे, उचलली जाऊ लागली. याच वर्षी (१८४०-१९१४) संगीत हेचे आपले कार्यक्षेत्र मानले होते. आपल्या दीर्घ आयुष्यात त्यांनी संगीतावर प्रस्तुत काढवरीने वंदे मातरम् ला एक वेगळी झाल्याची दिली हे सर्वज्ञात आहे. आणि तरीही १८८५ साली भरलेल्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या आणि युगिनमात्या अधिवेशनात गयले गेले ते राणीचे स्तोत्र! राष्ट्रवादाचे स्वरूप हळूहळू पक्के होत होते. ब्रिटिशविरोधाची कडवी धार हे त्याचे लक्षण क्रमाने नक्की होत होते हाच याच अर्थ नाही काय? म्हणून बरेच विवारणात होऊन १८८६ च्या अधिवेशनात वंदे मातरम् गयले गेले! चाल दिली होती पं. यदु भट्ट या प्रथ्याद धृपद गायकाने. (हे रवीन्द्रांनाही गुरुस्थानी होते). पुढे १८९६ च्या अधिवेशनात रवीन्द्रांनी स्वतः वंदे मातरम् गयले. या गीताच्या वाटचालीतला महत्वाचा टप्पा असा की, १९०५ च्या वंगभंगविरोधी चळवळीच्या वेळी वंदे मातरम् निर्मितीत फसलेले. आता त्याची परिणामकारकता इतकी वाढली की, ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी त्यावर बंदी घाली. १९०६ च्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात हजारे कंठांनी ते गयले, तेव्हा या जमावावर जोरदार लाठीहळा झाला. याच वर्षी वंदे मातरम् हे शब्द उच्चारत फासावर चढला. भगतसिंग, आज्ञाद वगैरे कांतिकारकांनी खंबीरपणे वीरमरण स्वीकारताना याच शब्दाना आपला अंतिंग तारणमंत्र गानले। १९११ साली

शिवाय संगीतनारायण (१८१८-१९७६७) या ग्रंथाचा हवाला देत त्यांनी असेही संगितले की, राजीत गंभीर, करुणेतून लीनतेकडे नेणारे व पूर्ण सप्तकाचा विस्तार ठेवारारे असावे. (जन गण मन चा विस्तार एका सप्तकाचा आहे!) राणीस्तोत्राचे विविध भारतीय शासंत भाषांतर, यासाठी निधी गोळा करणे वगैरे पावले झापाटणारे, उचलली जाऊ लागली. याच वर्षी (१८४०-१९१४) संगीत हेचे आपले कार्यक्षेत्र मानले होते. आपल्या दीर्घ आयुष्यात त्यांनी संगीतावर प्रस्तुत काढवरीने वंदे मातरम् ला एक वेगळी झाल्याची दिली हे सर्वज्ञात आहे. आणि तरीही १८८५ साली भरलेल्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या आणि युगिनमात्या अधिवेशनात गयले गेले ते राणीचे स्तोत्र! राष्ट्रवादाचे स्वरूप हळूहळू पक्के होत होते. ब्रिटिशविरोधाची कडवी धार हे त्याचे लक्षण क्रमाने नक्की होत होते हाच याच अर्थ नाही काय? म्हणून बरेच विवारणात होऊन १८८६ च्या अधिवेशनात वंदे मातरम् गयले गेले! चाल दिली होती पं. यदु भट्ट या प्रथ्याद धृपद गायकाने. (हे रवीन्द्रांनाही गुरुस्थानी होते). पुढे १८९६ च्या अधिवेशनात रवीन्द्रांनी स्वतः वंदे मातरम् गयले. या गीताच्या वाटचालीतला महत्वाचा टप्पा असा की, १९०५ च्या वंगभंगविरोधी चळवळीच्या वेळी वंदे मातरम् निर्मितीत फसलेले. आता त्याची परिणामकारकता इतकी वाढली की, ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी त्यावर बंदी घाली. १९०६ च्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात हजारे कंठांनी ते गयले, तेव्हा या जमावावर जोरदार लाठीहळा झाला. याच वर्षी वंदे मातरम् हे शब्द उच्चारत फासावर चढला. भगतसिंग, आज्ञाद वगैरे कांतिकारकांनी खंबीरपणे वीरमरण स्वीकारताना याच शब्दाना आपला अंतिंग तारणमंत्र गानले। १९११ साली

शिवाय संगीतनारायण (१८१८-१९७६७) या ग्रंथाचा हवाला देत त्यांनी असेही संगितले की, राजीत गंभीर, करुणेतून लीनतेकडे नेणारे व पूर्ण सप्तकाचा विस्तार ठेवारारे असावे. (जन गण मन चा विस्तार एका सप्तकाचा आहे!) राणीस्तोत्राचे विविध भारतीय शासंत भाषांतर, यासाठी निधी गोळा करणे वगैरे पावले झापाटणारे, उचलली जाऊ लागली. याच वर्षी (१८४०-१९१४) संगीत हेचे आपले कार्यक्षेत्र मानले होते. आपल्या दीर्घ आयुष्यात त्यांनी संगीतावर प्रस्तुत काढवरीने वंदे मातरम् ला एक वेगळी झाल्याची दिली हे सर्वज्ञात आहे. आणि तरीही १८८५ साली भरलेल्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या आणि युगिनमात्या अधिवेशनात गयले गेले ते राणीचे स्तोत्र! राष्ट्रवादाचे स्वरूप हळूहळू पक्के होत होते. ब्रिटिशविरोधाची कडवी धार हे त्याचे लक्षण क्रमाने नक्की होत होते हाच याच अर्थ नाही काय? म्हणून बरेच विवारणात होऊन १८८६ च्या अधिवेशनात वंदे मातरम् गयले गेले! चाल दिली होती पं. यदु भट्ट या प्रथ्याद धृपद गायकाने. (हे रवीन्द्रांनाही गुरुस्थानी होते). पुढे १८९६ च्या अधिवेशनात रवीन्द्रांनी स्वतः वंदे मातरम् गयले. या गीताच्या वाटचालीतला महत्वाचा टप्पा असा की, १९०५ च्या वंगभंगविरोधी चळवळीच्या वेळी वंदे मातरम् निर्मितीत फसलेले. आता त्याची परिणामकारकता इतकी वाढली की, ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी त

Vande Mataram

Sir: I read both the letters on *Vande Mataram* and feel that while the criticism is correct, there are couple of serious mistakes (IE, Feb. 17). The misconception that *Jana Gana Mana* was composed and sung by Rabindranath Tagore to welcome King George V has cropped up in this letter. There is ample evidence both in literature and also on web site which clears all doubts.

Another misconception is about A. R. Rahman and his *Vande Mataram*. First of all, he is a converted Muslim (as a result of deep personal crisis). His name is Dilip Kumar and he was an expert keyboard player in Ilayraja's group. This information is available on several web sites.

Around 1997, when golden jubilee celebrations of Indian Independence was being chalked out, he came out with the album *Vande Mataram* in which he has sung an altogether different song which has the words *Vande Mataram* in it.

He has also put to music *Vande Mataram* in the same album but has not sung it in his own voice. So, to say he is a Muslim singing *Vande Mataram* is not correct.

Vande Mataram sung in Michael Jackson style music was staged at a public place in New Delhi on August 14, 1997. Around the same time Pandit Bhimsen Joshi sang it in Parliament (later Pandit Jasraj sang it one year later on August 14, 1998). All the three expositions were an insult to the song.

Do we nod our heads or clap after singing the national anthem? The whole nation watched on TV as MPs nodded their heads and clapped at the end in the special session convened on August 14 when the above-mentioned great artistes gave their short concert of *Vande Mataram*. It is really a matter for shame.

—SURESH CHANDVANKAR
sschand@tifr.res.in

E-mail address:

letters-bombay@

express2.indexp.co.in

TE 22/02/ 2000

Song of Songs

WHEN *Vande Mataram* was first written by Bankim Chandra Chatterjee in 1875, he was apparently criticised for its lack of 'lyricality', its 'mellifluity', considering it was Sanskrit mixed with Bengali. But the poet — aware of the raw emotion of the song (Bankim Chandra is said to have written it in a trance when he had a glimpse of his motherland bedecked as a Goddess) — was untouched. "The potential of the poem may not be realised now. But in times to come, it will rise as a *mantra* for the country's masses," was how he is supposed to have shrugged it off.

And true to his belief, the song rose as a triumphant war cry against the Britishers; was used as an incantation beginning the Indian National Congress conventions; was put to music by persons none other than Rabindranath Tagore, V D Paluskar, Omkarnath Thakur, Master Krishnarao and many others; had musicians work overnight to set it to a score acceptable as a national anthem and then lost out to *Jana Gana Mana* as the national anthem. But Pandit Nehru and Patel decreed that the song had a 'status equal to the national anthem', and that all Parliament sessions and meetings will commence with it.

The rise and rise of *Vande Mataram*; its losing the race to *Jana Gana Mana*; but its enduring allure as the spirit of the nation. And now as a byword for pop-patriotism in its 125th year of celebration is the study of a group of committed music lovers. The Society of Indian Record Collectors (SIRC) has put together around 15 versions of the song on a cassette and is willing to play it for anyone interested. Again and again. In this sound-and-sound affair one will meet with Suresh Chandvankar, a TIFR scientist and honorary secretary of the SIRC, owner of around 10,000 gramophone records and cassettes, and chief scriptwriter of the history of the song that goes with the presentation.

Society of Indian Record Collectors has put together 15 versions of Bankim Chandra Chatterjee's *Vande Mataram*. Now they play it for Aruna Chakravorty

"I was drawn into it when Milind Sabnis, the writer of the Marathi book *Vande Mataram-Ek Shodh*, came to me asking for the list of the versions of the song available on records. That set me thinking. Since then we have been asking our friends in the group and others to send us information of the songs available today. We, today, have a list of around 80 songs recorded and unrecorded," he adds.

And the collection is rich. It begins with

priate in a Pretoria setting for the film; and so on, a *Vande Mataram* set to marching tunes by Timir Baran for Subhash Chandra Bose; the entry of the song in Maharashtra and the warm embrace given to it by her musicians; Mogubai Kurdikar singing it with V D Ambhaikar, Vishnupant Pagnis, Vasant Desai, Master Krishnarao, Keshav Rao Bhole setting it to their tunes, working hard to give it an easy score so it could be used as a national anthem; Subramaniam Bharati's Tamil version of the song by songstress M S Subbulakshmi.

And Chandvankar draws up the period associated with the song; For instance, the AIR rendition of 1960 is supposed to be set to the tunes of Pandit Ravi Shankar, never credited for it since he was a staffer with Akashwani. The brief was that it should be short, easy to sing and end within 45 to 50 seconds — all the attributes of a successful national anthem. Only it came too late.

"Ambhaikar — who is still alive at 87 — had set the song to many *ragas*, and cut three records played to the members of Parliament in order to make it acceptable as the national anthem," remarks Chandvankar. "Even today he is very bitter and holds all the then leaders, including Nehru, responsible for choosing *Jana Gana Mana* as the national anthem. As for me... musically speaking, it is a hard song to sing or play. None of the versions of the song are easy for the common man. Besides, its lyrics being in Sanskrit are difficult, especially in today's world where children are not taught Sanskrit."

More so, the strong and abiding opposition to the song by Muslims and the Muslim League made it more convenient to choose the middle-of-the-road Tagore song. "Though *Vande Mataram* is a better song as against Tagore's, which only lists the geographical features of the country in the first stanza, which is the anthem," he points out.

Having said that, Chandvankar then plays the latest versions — A R Rahman's brave and telegenic *Ma tujhe salaam*, Pandit Jasraj's *gayaki* at Parliament in 1998, Shubha Mudgal's lusty *Jai Jai Mataram* and Kaushiki Chakravarthy's somnolent version in the Bharatbala album — only to show that the fond assurance of the founding fathers that this song will be 'equal to the national anthem' is being eroded.

For, does it behove a national anthem if Parliamentarians nod their heads as the song is sung and clap as it ends; and a 40-piece orchestra of Rahman and Mudgal with beats of Michael Jackson's *Dangerous* take away from its stature? Chandvankar asks these questions as he closes his exposition.

One could argue that it is popular; that one owes it to the faceless man who shouted out the words in 1905 to protest the Partition of Bengal; that the alliterative *sujalam, sufalam..shasyashyamalam* excites the singer's passion and the very fact that it has the emotion of a 125-year-history with it that makes it what it is; a *mantra* that binds...

But not unless one has heard the song and felt its history.

Those interested can contact Chandvankar on 2189726

the most popular AIR rendition of

Vande Mataram in Raga Desh that has only one paragraph of the original poem; one can hear the nasal tone of Rabindranath Tagore singing the song in 1896 at the Beadon Square, Calcutta, for the first time in public before the convention of the Indian National Congress; Usha Uthup giving goosebumps in the soundtrack of 'Making of the Mahatma', though entirely inappro-

Dattubuwa Tawade

दत्तुबुवा तावडे

{ वैष्णव जन तो तेने कहिये — भजन
रघुपति राघव राजाराम — भजन

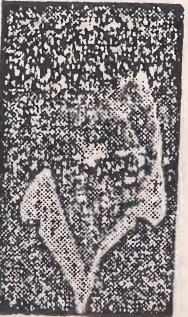
TM 8473

एक तरफ —

वैष्णव जन तो तेने कहिये जे पीड़ पराई जाणे रे
परदुःखे उपकार करे तोये, मन अभिमान न आणे रे
सकळ लोकमां सहुने, बंदे, निंदा नु, करे केनी रे
वाच काछ मन निश्चल राखे, धन धन जननी तेनी रे
समर्थी ने वृष्णात्यागी, परछो जेने मात रे
जिव्हा थकी असत्य न बोले, पर धन नव झाले हाथ रे
मोह माया व्यापे नहि जे, दृढ़ वराग्य जेना मनमां रे
रामनामसुं ताळी लागी, सकळ तीरथ तेना तनमां रे
वणलोभी ने कपटरहित छे, क्षाम क्रोधा निवार्या रे
भणे नरसैयो तेनुं दरशान करतां, कुळ एकोतेर तार्या रे

दुसरी तरफ —

रघुपति राघव राजाराम। पतीत पावन सीताराम
रघुपति राघव राजाराम। पतीत पावन सीताराम
ईश्वर अळ्डा तेरे नाम। सबको सन्मति दे भगवान
रघुपति राघव राजाराम। पतीत पावन सीताराम
मन्दिर-मस्तिष्क तेरे धाम। सबको जन्म दिया भगवान
ईश्वर अळ्डा तेरे नाम। सबको सन्मति दे भगवान
रघुपति राघव राजाराम। पतीत पावन सीताराम
रघुपति राघव राजाराम। पतीत पावन सीताराम

Vasant Desai

वसंत देसाई

TM { वन्दे मातरम्

8475 { हिंदोस्ताँ हमारा

स्युज्ञिक-वसंत देसाई

एक बाजू —

वन्दे मातरम्

सुजलाम् सुफलाम् सल्लयज शीतलाम।

सस्य इयामलाम् मातरम् ॥४॥

शुभ्रज्योत्स्ना — पुलकीत — यामिनीम्

फ़ुलकुसुमित — द्रुमदल — शोभनीम्

सुहासिनीम् सुमधुर — भाविणीम्

सुखदाम्, वरदाम् मातरम् ॥१॥

दुसरी बाजू —

गुन गा रहे है मनमे, सारां जहाँ हमारा

सारे जहांसे अच्छा हिंदोस्ता हमारा

अन्यायका सिंघासन इन्साफने संभाल

आपसमें अब झगड़नां हैं राखेगां हमारा

आशाद हो चुका हैं हिंदोस्ता हमारा

आशाद है जहांमै दिलशाद है जहांमै

मंज़िल पै आगया है कारबॉ हमारा

अबतक न दूसरके हैं अबभी नहीं दर्भेगे

आसां नहीं हैं करनां अब इमुतिहां हमारा

TM { वन्दे मातरम्

8474 { „ „ „

(टम्पेट, शाज, पियानो)

(शिंग चांघडा)

TM { वन्दे मातरम्

8476 { „ „ „

(शिंग चौघडा)

(थिएटर्सओके लिय)

लेखक-फिरोज जालंधरी

रा राष्ट्रगीताबद्दलचा लेख वाचला.
वंदन करणे हा प्रत्येकाचा हक्क आहे', असा
मंत्र देऊन सुजलाम सुफलाम असा हा
भारत देश कसा आहे,
याचेच वर्णन त्यात केले
असून, कोणाच्याही
भावना न दुखाविणारे
असे मातृभूमीचे महत्त्व सांगितले आहे.

'वंदेमातरम्' या राष्ट्रगीताबद्दल आम्हीच उपस्थितीतील वंदेमातरम् गीतागायनाचे संशयाचे वादळ उठवून शब्दांचा अर्थ, काथाय्याकूट व कीस पाडण्याचा निष्कारण खटाटोप वालू केला असून, त्यातून निष्पन्न काहीच होत नाही. तो काळच पारतंत्राचा होता आणि देश स्वतंत्र झाला पाहिजे, याची जाणीव ज्या काही नेतव्याना झाली, त्यात बंकिमचंद्र होते. 'वंदेमातरम्'चा उच्चार करणे हावेखील त्याकाळी गुन्हा होता. नागपूरला १९२६ साली महात्मा गांधी आले असता, नागपूरचा बालगायक म्हणून त्यावेळचे पुढारी कॅ. मोरोपंत अस्यकर यांनी गांधीजींचा परिचय करून दिला. तेह्या त्यांच्या कुशीत बसवून माझे कौतुक केले व संपूर्ण वंदेमातरम् गीत पाठ म्हणून दाखविल्याबद्दल आशिर्वाद दिला. १९२७ मधील सायमन कमिशनच्या विरोधात ३०-३२ साली विदेशी कपड्यांची होळी करताना तसेच डॉ. मुंजे, डॉ. हेडगेवार,

'वंदेमातरम्'ची प्रतिष्ठा राखावी

संत पाचलेगावकर महाराज आर्द्देच उपस्थितीतील वंदेमातरम् गीतागायनाचे प्रसंग प्रस्तुत लेखकास स्मरतात. त्या गीताला, चालीला मान्यता मिळविण्याचे सुमारे १२-१५ वर्षे मी अथक प्रयत्न सर्व हिंदुस्थानभर केले. असंख्य सभा संमेलनांत है गीत गाऊन जागृती करण्याचे प्रयत्न केले. घटना समितीपुढे काकासाहेब गाडगीळ, जेधे, दादा धर्माधिकारी, आचार्य कृपलानी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इ. मान्यवरांना है पद ऐकवून मान्यता मिळविण्यासाठी यशस्वी प्रयत्न केले. सरहड्य गांधी, सरदार पटेल, न. चिं. केळकर, स. का. पाटील, डॉ. खरे, बॉम्बे कॉनिकलचे ब्रेट्वी इ. मान्यवरांना भेटून त्यांना है गीत ऐकवून, त्यांची मर्ते अजमाविली. अर्थात, त्यात पं. नेहरू होतेच. पुढे 'जन गण मन' हे भारताचे राष्ट्रगीत झाल्यावर मला शांततामय मार्गाचे है प्रयत्न थांबविणे भाग करताना तसेच डॉ. मुंजे, डॉ. हेडगेवार, पडले.

'वंदेमातरम्' गीत कोणीही कुठल्याही चालीवर गाता येण्यासारखे असून, अनेक कलाकारांनी ते गाऊन लोकप्रियता मिळविली. त्यामागे पं.

पलुस्कर, मा.
कृष्णराव यांचे
योगदान दुर्लक्षित
करून चालायचे नाही.

मात्र हे गीत बैठकीतल्या गाण्याचे नसून, केवळ राष्ट्रगीत समजूनच त्याची प्रतिष्ठा कायम ठेवली पाहिजे. गडकरी स्मृतिदिनानिमित्त सुंदराबाई हॉलमध्ये झालेल्या कार्यक्रमात साने गुरुजी व सी. डी. देशमुख यांनी मी गायलेल्या वंदेमातरममध्ये थोडा बदल करण्याची सूचना दिली. ते भावनांचा परिपोष, अर्थ, गीर्भीर्य, गोडवा इ. गुणांनी युक्त असावे असे मत बहुतेकांनी व्यक्त केले. मातृभूमीला वंदन म्हणजे वंदनाचेच स्वरूप त्यात यायला हवे.

शेवटी असे म्हणावेसे वाटते की, वंदेमातरमची उत्पत्ती, स्थिती, परंपरा, वगैरेचा शाब्दिक कीस न काढता वरील गुणांनी युक्त असे वंदेमातरम गावे, याकडे लक्ष केंद्रित करणे बरे. म्हणून पुन्हा एकदा विनंती आहे की, 'वंदेमातरम्' हे राष्ट्रगीत आहे. ते गायकी पद्धतीने गाण्याचे गीत नाही.

— वि. दे. अंभईकर

Mr. C.R. 30/4/2022

राष्ट्रभक्ति प्रेरणा का गान वन्दे मातरम्

वन्दे मातरम्

रचना - श्री. बंकिमचंद्र चटर्जी

वन्दे मातरम् ।

सुजलां सुफलां मलयजशीतलाम्

शस्यश्यामलां मातरम् ।

शुभ्रज्योत्सनापुलकितयामिनी

फुल्कुसमितद्वमदलशोभिनी

सुहासिनीं सुमधुरभाषिणीं

सुखदां वरदां मातरम् ॥ १ ॥

वन्दे मातरम् ।

कोटि- कोटि- कण्ठ- कल- कल- निनाद- कराले,

कोटि- कोटी- भुजैर्धृत- खरकरवाले,

अबला केन मा एत बले ।

बहुबलधारिणीं नमामि तारिणीं

रिपुदलवारिणीं मातरम् ॥ २ ॥

वन्दे मातरम् ।

तुमि विद्या, तुमि धर्म

तुमि हृदि, तुमि मर्म

त्वं हि प्राणाः शरीरे

बाहुते तुमि मा शक्ति,

हृदये तुमि मा भक्ति,

तोमारई प्रतिमा गडि मन्दिरे- मन्दिरे मातरम् ॥ ३ ॥

वन्दे मातरम् ।

त्वं हि दुर्गा दशप्रहरणधारिणी

कमला कमलदलविहारिणी

वाणी विद्यादायिनी,

नमामि त्वाम् नमामि कमलां

अमलां अतुलां सुजलां सुफलां मातरम् ॥ ४ ॥

वन्दे मातरम् ।

श्यामलां सरलां सुस्मितां भूषितां

धरणीं भरणीं मातरम् ॥ ५ ॥

वन्दे मातरम् ।

वन्दे मातरम् शतकोत्तर रौप्यमहोत्सव जयंती समारोह

6-11-2000 [TT]

A historic song and its many settings

On November 7, 1875, on the occasion of Akshay Navami, Bankimchandra Chatterjee wrote his famous song, "Vande Mataram", at his residence in Kanthalpada, Naihati, a few miles from Calcutta. This year, Akshay Navami will be celebrated on November 5 and "Vande Mataram" will be 125 years old. That the song has surviving that long says a lot about its relevance in modern India.

This is probably the only Indian song that is still very popular, and musicians and singers want to recompose it and sing it time and again. This year's celebrations were marked by the publication of *Vande Mataram: Ek Shodh*, a book in Marathi by Milind Sabnis. This carefully researched document will soon be translated into Hindi and Marathi. An edited version of Bankimchandra's novel, *Anandamath*, was also published in Mumbai. A Mumbai-based organization, "Society of Indian Record Collectors" has traced about 100 versions of the song that were recorded in this period. These vary from the voices of Rabindranath Tagore to that of A.R. Rahman.

Bankimchandra wrote "Vande Mataram" in a moment of inspiration and later included the song in the novel. The song was written as a prayer addressed to the nation or the mother. Written in a mixture of Bengali and Sanskrit, it was severely criticized by his friends as well as by his daughter. He argued that he had written it spontaneously to express his emotions and thoughts and also predicted its popularity.

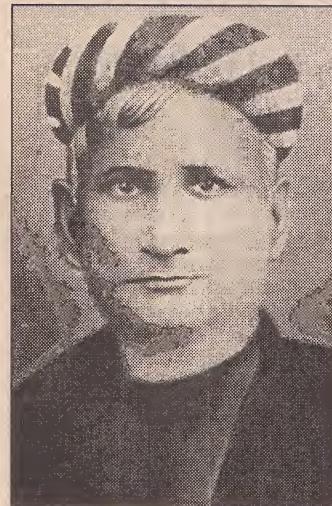
The song remained in the novel until it was sung by Rabindranath Tagore at Beadon Square in the 1886 convention of the Indian National Congress. It then became a tradition and even today, Lok Sabha and state assembly sessions begin with the recitation of the first stanza of this song. In 1905, during the partition of Bengal, a large crowd gathered outside the Town Hall to protest against the Partition and someone in the crowd cried out, "Vande Mataram".

The slogan soon became the cry of an entire nation and spread all over the country. Soon the British rulers banned the song and the slogan. Keeping in mind the popularity of the song, H. Bose Records and Nicole Record Company recorded it in

November 7 marks the 125th year of the composition of "Vande Mataram", still an important cultural anthem in India, writes Suresh Chandvankar

the voices of Rabindranath Tagore, Surendranath Banerjee, Satyabhusan Gupta, R.N. Bose and others. Hemendra Bose had released it commercially, but the police had destroyed the factory and the records. Few copies of the record survived and we can hear the song in Rabindranath's high-pitched, nasal voice. This song has now been released on compact disc and is available along with a book.

Because of the ban, the song

Popular inspiration

became even more popular and a source of inspiration. In the pre-independence era, Vishnu Digambar Paluskar sang it in *raga Kafi* for the Congress conventions for several years. In addition to its status in political organizations, several composers and singers, both in Bengal and in Maharashtra, considered it a wonderful lyric for the expression of a certain kind of patriotism.

The song was also recorded by different Bengali singers and composers who were cashing in on its popularity. Different Bengali pronunciations and *mridanga* accompaniments were used. In the South, M.S. Subbulakshmi

has sung it with Dilip Kumar Roy, using a different *raga* and tempo for each stanza.

Several orchestral records of "Vande Mataram" were made and released commercially, to be used in public functions or meetings. On the suggestion of Subhash Chandra Bose, Timir Baran set the tune of the song in *raga Durga* and in a marching song style. This gramophone record was used for the parades of the Azad Hind Sena and was frequently broadcast over the radio from Singapore.

Several composers, musicians and singers from Bengal and Maharashtra were convinced that this song would be the anthem of independent India. Therefore they set it to a number of tunes. Most of these tunes were ultimately rejected by Jawaharlal Nehru. In a meeting of the Constitution committee, held on January 24, 1950, Rajendra Prasad announced that "Jana gana mana" would be the national anthem of independent India and "Vande Mataram" the national song, from now on to be known as the "anthem". With this all efforts ended and the recordings have now become a part of our cultural heritage.

In the post-independence era the song was used in many Hindi films. However the most famous one was in the film, *Anandamath*, which was made in both Hindi and Bengali. It was composed using a mixture of *Malkauns* and *Bhairavi*. In 1997, Usha Utthup sang it in Shyam Benegal's *Making of the Mahatma*, in a tune set by Vanraj Bhatia. It is interesting that both "Jana Gana Mana" and "Vande Mataram" have five stanzas each but only the first stanza is sung.

In 1997, India celebrated 50 years of independence. On this occasion, A.R. Rahman released his music album, *Ma Tujhe Salam*. Although this album contained the original song in Desh-Malhar, the title song was readily accepted by music lovers of all generations. The video showed citizens of all ages trying to hoist the national flag. At the same time, a special session of Parliament was convened in which Bhimsen Joshi sang it in a two-minute version.

It would not be an exaggeration to say that this song is the cultural anthem of our country and can be appreciated in the various forms in which it continues to be sung today.

“ अमर है— हिन्दुस्तान ”

गीतकार व स्वर रचनाकारः— संगीत कलानिधि मास्टर कृष्णराव

अमर है हिन्दुस्तान हमारा ।
अमर है हिन्दुस्तान ॥

अन, धन, जेसे माणिक मोती ।
चाँद सूरज अमर ल्योती ॥

प्यार कर्ए जेसे चाँदसे तार ।
प्यार से रहते लोग हमारे ॥

अचल हिमालय निर्मल गंगा ।
गंधरवलों की खान ॥ औसा ॥

अमर है हिन्दुस्तान हमारा । अमर है हिन्दुस्तान ॥ १ ॥

थिसी हिन्द के शर, लिपाही ।

खून की निधि जिसने बहाओ ॥
आजादी के लिये किया है ।
उन मन का बलिदान ॥ औसा ॥

अमर है हिन्दुस्तान हमारा । अमर है हिन्दुस्तान ॥ २ ॥

नहि भूलेंगे थिसी हिन्द को ।
नहि भूलेंगे हिन्द भाषी को ॥

जान हम अपनी हिन्द के लिये ।
करते हैं ऊबनि, ॥ हमारा ॥

अमर है हिन्दुस्तान ॥ अमर है हिन्दुस्तान हमारा ।
अमर है हिन्दुस्तान ॥ ३ ॥

सैनिकोंको आदेश !

गीतकार व स्वर रचनाकारः— संगीत कलानिधि मास्टर कृष्णराव
होशियार रहना, होशियार रहना ।
गाफिरे मत रहना । दोड, दोडकर जाना होगा ।
आहिसो मत चलना ।
प्रातःसमयपर, पंछि मधुर तर करते सुंदर गान ।
अुस गानमें भेदभाव नहीं जेसे चाँद आंसमाँन ॥

निधियाँ, सागर, पहाड़ जंगल अुसे पार करना ।
आये धमडकर काले बादल अुसकोभी हटाना ॥ होश ॥

सत्य धार नृप हरिश्चंद्रकी । सत्यवचनमें रामचंद्रकी ।
कर्मयों में श्रीकृष्णकी याद निरंतर रखना ॥ दोड २ ॥

हिंद भाषियों, हिंदभूमिकी । सेवा दिलसे करना ।
आया हाथमें “ स्वराज्य ” अपना अुसकी रक्षा करना ॥

होशियार रहना ..... .

‘वंदे मातरम्’ या आपल्या राष्ट्रगीतास सव्वाशे वर्षे झाली म्हणून त्यासंबंधी आपण गौरवपूर्ण लेख छापला. इतरही अनेक ठिकाणी लेख आले; परंतु ‘वंदे मातरम्’च्या उगमाशी महाराष्ट्रातील एका आद्य क्रांतिकारकाचे झालावाती जीवन निंगडित आहे, याचा उल्लेख कोणी केलेला दिसत नाही. सर्व देशभक्तांना स्फूर्तिदायक उरलेले ‘वंदे मातरम्’ हे गीत बंकिमचंद्रांच्या ज्या ‘आनंदमठ’ काढबरीत समाविष्ट आहे आणि ज्याचा आशय काढबरीतील कथानकाला पूरक आहे, ती काढबरी लिहिण्याची प्रेरणाच मुळी आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांच्या बंडाने दिली. प्रेरणाच नव्हे तर कथानकी हिंदू. लेखकानेच हे आडवळणाने मान्य केले होते. ‘आनंदमठ’ वाचताना त्या काळच्या चतुर वाचकांना पदोपदी वासुदेव बळवंतांच्या तेव्हा बंगाली वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झालेल्या रोजनिशीरूपी आत्मकथनाची आठवण येत होती. याला पूरक अशा अनेक घटना त्या काळी घडल्या.

वासुदेव बळवंतांनी ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध संख्या उठाव महाराष्ट्रात केला तोपर्यंत बंगालमधील लोकांना स्वातंत्र्यासाठी बंड करण्याचे माहीत नव्हते. बंगाली लोक एकत्र सुधारणावारी होते किंवा ब्रिटिशशार्जेंने. बंकीमचंद्रांनीच म्हटले आहे की, संबंध भारतातच राष्ट्रीयत्व व स्वातंत्र्यप्रियता हे गुण केवळ महाराष्ट्रातच आढळून येत. त्या

मताला त्यावेळी झालेला वासुदेव बळवंतांचा उठाव हाच आधार होता. आनंदमठ काढबरीचे स्फूर्तिदाते वासुदेव बळवंतच होते. बंगाली विचारवंत डॉ. विमानबिहारी मुजुमदार यांनी आपल्या ग्रंथात ‘आनंदमठ आणि फडके’ या स्वतंत्र प्रकरणात अनेक दाखले देऊन हा निष्कर्ष काढला आहे. त्यात ते म्हणतात की, बंकीमचंद्रांही

बङ्गार पत्रिका’ या वृत्तपत्राने ‘थेर देशभक्त’ या अग्रलेखाने फडक्यांचा गौरव केला होता. समकालिन घटनांचे अभ्यासक असलेल्या बंकिमचंद्रांवर त्याचा प्रभाव पडला असल्यास नवल नाही. साहजिकच ‘आनंदमठ’ मधील संथानांच्या उत्थानाचा उगम वासुदेव बळवंतांच्या रामोशांच्या उत्थानाशी असल्याचे साम्य बंगाली साहित्यिकांना लगेच जाणवले. ते संथानही

‘वंदे मातरम्’ची प्रेरणा महाराष्ट्रातून मिळाली

फडक्यांप्रमाणे सरकारी नोकरीत होते आणि त्यांच्या स्वतंत्र वृत्तीचा तडफडाट तेथे होत होता. नोकरीचा त्याग न करता त्यांनी वेगव्याप्त प्रकारे व्यक्त केला एवढेच. ‘आनंदमठ’ काढबरी त्यांनी १८८० साली पूर्ण केली. त्या अगोदर सहाच महिने वासुदेव बळवंतांना अटक झाली होती. त्यांच्या झडतीत मिळालेल्या आत्मचरित्राचा अनुवाद ‘समाचार पत्रिका’ या बंगाली वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाला आणि बंगालसह त्याने भारतभर खब्बल उडवून दिली. भारताची तेव्हा राजधानी असलेल्या कलकत्ता येथील सुप्रसिद्ध ‘अमृत ट्रेझरी’ लुटण्याचा केला होता. काढबरीतील

रामोशांप्रमाणे अर्धनग्न, अशिक्षित आणि टोक्या बनवून लुटालूट करणारे होते. काढबरीतील दुष्काळाची पार्श्वभूमी महाराष्ट्रातील १८७६-७७ च्या दुष्काळासारखीच आहे. वासुदेव बळवंत जसे संन्याशाच्या वेषात इंग्रजी राज्याविरुद्ध प्रचार करीत होते व अपयश आल्यावर त्यांनी आत्मार्पणाची प्रतिज्ञा केली तसेच ‘आनंदमठ’ मधील भावानंद व जीवानंद रंगविले आहेत. त्यातील सन्याशांनी खजिना लुटला होता तसाच प्रयत्न वासुदेव बळवंतांनी पुण्याची ‘ट्रेझरी’ लुटण्याचा केला होता. काढबरीतील

सन्याशाने तुरुंग फोडून कैद्यांना बंधमुक्त केले, तशीच योजना फडक्यांनीही आखल्याचे आपल्या आत्मचरित्रात लिहून ठेवले आहे. या सर्व घटना बंकिमचंद्रांनी या आत्मचरित्रावरूनच घेतलेल्या दिसतात. प्रभात बंगाली साहित्यिक चित्ररंजन बंधोपाध्याय यांनीही अशी अनेक साम्यस्थळे आपल्या लेखातून दाखविली आहेत.

इंग्रजांच्या समर्थकांना हे लक्षात आले आणि त्यांनी बंकिमचंद्राविरुद्ध ओरड करण्यास सुरुवात केली. राज्यद्रोहाचा आरोप ओढवून घेणे, त्यांच्यासारख्या ३३ वर्षे सरकारी नोकरी केलेल्यास परवडणे शक्य नव्हते. म्हणून ‘आनंदमठ’ ही धगधगती काढबरी दुसऱ्या आवृतीत त्यांनी सौम्य केली. तरी त्यात ‘वंदे मातरम्’ हे स्फूर्तीतीत समाविष्ट केल्यामुळे मूळ परिणाम साधतच होता. आनंदमठ आणि वंदे मातरम् यांनी अनेक देशभक्तांना स्फूर्ती दिली आणि त्यातील अनेकजण ‘वंदे मातरम्’ असा घोष करीत देशासाठी फाशी गेले. याची मूळ प्रेरणा महाराष्ट्रातून झिरपली आहे याचा रास्त अभिमान आपल्याला वाटायला हवा.

- मधुसूदन फाटक
चर्मी रोड, मुंबई.

१४ नोव्हेंबर रोजी प्रसिद्ध झालेल्या 'वन्देमातरम्' विषयीच्या सुरेश चांदवणकर यांच्या लेखावरील ५ डिसेंबरच्या अंकातील मधुसूदन फाटक 'यांची प्रतिक्रिया वाचती.

'वन्दे मातरम्' हे काव्य आणि 'आनंदमठ' ही कांदंबरी या दोन्ही साहित्यकृती बंकिमचंद्रांच्या आणि भारतीय साहित्यातील युगप्रवर्तक साहित्यकृती आहेत. मात्र मुळात या दोन्ही स्वतंत्रपणे लिहिल्या आहेत. 'आनंदमठ' ही कांदंबरी 'बंगदर्शन' या बंगाली पत्रिकेतून १८८० पासून क्रमशः प्रकाशित होत होती. १८८२ मध्ये पुस्तक स्वरूपात ती प्रसिद्ध झाली. यो कांदंबरीच्या कथानकावर आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांच्या चरित्राचा प्रभाव आहे. लेखकाने लिहिल्याप्रमाणे डॉ. विर्माणविहारी मुजुमदार आणि चितरंजन बङ्डोपाध्याय यांसारख्या साहित्यकानीही हेच अनुमान काढले आहे. प्रत्यक्ष बंकिमचंद्रांच्या पत्रव्यवहारात वा इतर लेखनात असा उल्लेख

मिळत नाही.

वासुदेव बळवंतांच्या उठावाप्रमाणेच १७६२ ते १७७४ या काळात बंगालमधील दिनाजपूर-ढाका परिसरात झालेल्या संन्याशांच्या वंकिमचंद्रांनी 'आनंदमठ' मध्ये केला आहे. या आनंदमठ कांदंबरीसारखे कोंदण 'वन्दे मातरम्' ला लाभले. परंतु 'आनंदमठ' साठी वन्देमातरम् ची निर्मिती झाली नाही. आनंदमठची

वन्दे मातरम्'ची नव्हे, 'आनंदमठ'ची प्रेरणा महाराष्ट्रातून

उठावाचाही आधार या कांदंबरीला आहे. ५० हजारांहून अधिक हिंदू-मुस्लिम सैन्याने इंग्रजांवर हल्ला चढविला. यात मजनू शहा, विराग अली, कृपानाथ, अनुप नारायण असे नेते पुढे होते. यातील अनेक संन्यासी नवाबी सेनेतून काढून टाकल्यामुळे इंग्रजांना शत्रू मानाऱ्यारे सैनिक होते. या दोन्ही उठावांच्या 'सरकारी गेंझेटियर्स' मधील वर्णनांचा, त्यातील तपशीलांचा उपयोग

प्रेरणा महाराष्ट्रातून मिळाली हे अनेक अभ्यासकांनी मान्य केले आहे; पण 'वन्दे मातरम्'ची प्रेरणा मात्र वासुदेव बळवंतांचे चत्रिं किंवा महाराष्ट्रातून मिळाली नाही. याचे कारण वन्दे मातरमचा जन्म आनंदमठपूर्वी पाच वर्षे झालेला आहे.

बंगालमधील एक साहित्यिक ईश्वरचंद्र गुप्त यांना बंकिमचंद्रांनी गुरुस्थानी मानले होते. याच

ईश्वरचंद्र गुप्त यांनी १८६६ मध्ये त्यांच्या कवितेत भारताचा उल्लेख 'जननी भारतभूमी' असा केला होता.

'जननी भारत भूमि, आर केन थाक तुमि धर्मरूप भूषाहीत हये, तो मार कुमार यता सकलई ज्ञान हत, मिळे केन मर भार नयो'

त्याचप्रमाणे 'इंडियन नॅशनल कॉमेसेस'चे पूर्वरूप असलेल्या हिंदू मेल्याच्या ११ एप्रिल १८६८ च्या दुसऱ्या अधिवेशनात रवीन्द्रनाथांचे थोरले बंधू सत्येंद्रनाथ यांनी लिहिलेले 'जय भारतेर जय' हे गीत गायले गेले होते. या गीताचा 'महागीत' असा गौरव बंकिमचंद्रांनी 'बंगदर्शन' मध्ये एक लेख लिहून केला होता.

या दोन गीतांशिवाय १८७० ते १८७५ या काळातील काही घटनांमुळे वन्दे मातरमचे बीजारोपण बंकिमचंद्रांच्या मनात झाले होते. 'चे चुंडा' या गावातील गंगातीरावरील घराच्या घरांडऱ्यात वर्षा क्रहूतील एका संथाकाळी बंकिमचंद्र बसले होते. एखादे सहज काव्य

वाद-चर्चा

सुचावे असे वाटत असताना शब्द मात्र आकाराला येत नव्हेत आणि अचानक गेंगेच्या पात्रात मासेमारी करणाऱ्या कोळ्यांच्या नावेमधून स्वर ऐकू आले

'साथो आणे, मा, मने'

दुर्गविले प्राण व्यजिव जान्हवी जी वने॥ गेंगेच्या प्रवाहाला दुर्गरूप मानून त्यासाठी आही सर्वस्वाप्रणाली अर्पण करू अशा आशयाच्या या लोकगीताच्या शब्दांनी बंकिमचंद्रांच्या मनातील अस्वस्थ्याना नष्ट झाली. १८७२ च्या सुमारास घडलेली ही घटना स्वतः बंकिमचंद्रांनीच लिहू ठेवली आहे. 'वन्दे मातरम्' या गीत निर्मितीच्या काळात (१८७५) बंकिमचंद्र त्यांच्या नैहाटी कांटालपाडा या जन्मगावी निवासास होते. 'बंगदर्शन'चे संपादक म्हणून ते तेथूनच काम पाहात होते.

'वन्दे मातरम्' निर्मितीच्या एकच महिना आधी लिहिलेल्या आमारा दुगोंत्सव या लेखात त्यांनी 'वन्दे मातरम्' मधील वर्णन अतिशय तेजस्वी भाषेत गद्यात्मक स्वरूपात लिहिले आहे. 'कमलाकान्त' बंकिमचंद्रांचा मानसपुत्र. ही मातृभूमीच्या भारतमात्रेच दर्शनाची व्याकुळता, प्रत्यक्षदर्शन आणि त्यामुळे स्वर्भित झालेला व भक्तीभावाने तिच्या चरणी लीन झालेला कमलाकान्त अतिशय समर्थपणे बंकिमचंद्रांनी रेखाटला आहे.

म्हणूनच प्रदीर्घ अशा चितनातून भारतभूमीचे स्वरूप त्यांच्या मनात साकार झाले होते. अविश्रांत तपस्येनंतर एखाद्या ऋषिमुनीसारख्या महात्याला देवाचे दर्शन व्हावे तसे बंकिमचंद्रांच्या बाबतीत झाले असावे. पण हे दर्शन झाल्यानंतर मात्र बंकिमचंद्रांनी एका आवेगात कांतिक शु. १-१८७५, ७ नोव्हेंबर या दिवशी हे गीत पूर्ण केले. 'वन्दे मातरम्' हे गीत 'आनंदमठ' पेक्षा संपूर्णपणे स्वतंत्रपणे निर्माण झालेली साहित्यकृती आहे. 'आनंदमठ' मध्ये त्याला केंद्रीय स्थान मिळाले असले तरी आनंदमठ या कांदंबरीमासी म्हणून मुद्दाप हे गीत लिहिले गेले नाही. या कांदंबरीमुळे हे गीत लोकांपर्यंत अधिक प्रमाणात पोहोचले तरी या कांदंबरीचा विचार न कराही या गीताचे स्थान मोरु आले.

त्यावेळी 'श्यामची आई' ही चित्रपट आम्हा मूलांना खुप आवडला होता. विशेषत: त्यामधली गीरी, गारी, देवघारी 'श्यामची आई' आई

पण वन्दे मातरमच्या निर्मितीशी मात्र या घटनांचा कोणताही संदर्भ वा संबंध नाही. लेखकाने लिहिल्यानुसार महाराष्ट्रातील या आद्य क्रांतिकारकांचे दिंजावाती जीवन 'वन्दे मातरम्' शी नव्हे; तर आनंदमठ या कांदंबरीशी निंगडीत आहे.

सुरेश चांदवणकर यांनी लेखात उल्लेख केलेल्या वा या जन्मदिनी वन्दे मातरम् च्या शतकोत्तर रौप्यमहोत्सवी वर्षाच्या निर्मितीने पुणे येथे प्रकाशित झालेल्या 'वन्दे मातरम्' एक शोध' या पुस्तकात या घटनांचा सविस्तर परामर्श घेतला आहे.

- मिलिंद प्रभाकर सबनीस

पुणे

हा बादरायण संबंध कशासाठी?

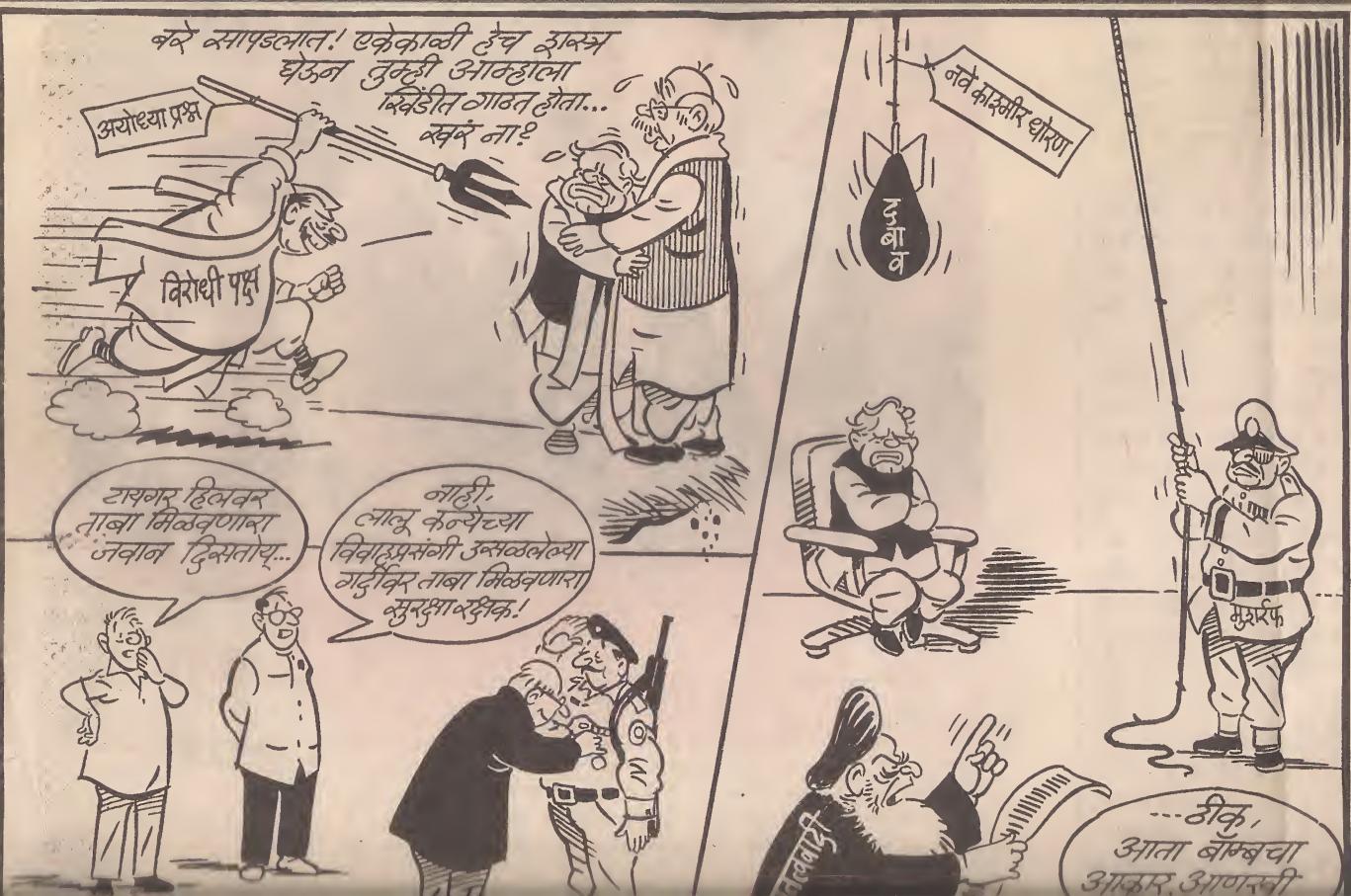
'वन्दे मातरम्'ची प्रेरणा महाराष्ट्रातून मिळाली' हा ५ डिसेंबरच्या 'लोकरंग' पुरवणीतील लेख वाचला. वास्तविक लेखातले अभ्यासपूर्ण संदर्भ पाहिले, तर केवळ 'आनंदमठ' ही कांदंबरी लिहिल्याचीच प्रेरणा बंकीमवाबुंगा महाराष्ट्राचे क्रांतीवर वासुदेव बळवंत फडके यांच्या उज्ज्वल इतिहासातून मिळाली इतकेच महाराष्ट्राचे ऋण मान्य करावे लागेल. करण कांदंबरी लिहीत असताना त्यांना 'वन्दे मातरम्' हे गीत स्फुरले. ते त्या कांदंबरीच्या कथानकात चपखल बसले व त्याला नंतर राष्ट्रगीताची मान्यताही मिळाली. याचे संपूर्ण श्रेय बंकिमचंद्रांच्या काव्य प्रतिभेलाच द्यावे लागेल, असे मला वाटते. त्यामुळे 'वन्दे मातरम्'ची प्रेरणा महाराष्ट्रातून झिरपली, असा बादरायण संबंध जोडून उरीचव महाराष्ट्राची अस्मिता जागविण्यात काय अर्थ आहे ?

रा. पं. नाडकर्णी,
माहीम, मुंबई.

जीव लावणारी आई

'चौंयाशी वर्षांची श्यामची आई' हा कमलाकर नाडकर्णी यांनी वनमालालाईशी केलेला वारातालाप (लोकरंग, २१ नोव्हेंबर) चटकन ४०-४५ वर्षापूर्वीच्या आमच्या रम्य बालपणीच्या काळात घेऊन गेला.

त्यावेळी 'श्यामची आई' ही चित्रपट आम्हा मूलांना खुप आवडला होता. विशेषत: त्यामधली गीरी, गारी, देवघारी 'श्यामची आई' आई

'कृदि मातरम्' गीता-च्चा १२५ अा

वर्षापिनदिनानिमित्त सोदाहरण व्यारव्यान -

विषय - राष्ट्रवाद आपी गीत

वक्ता - डॉ. अर्शोद रानडे, संगीतज्ञ

स्थल - पुरंदर सभागृह, पालवा मंडळ

साहित्यसंघ मंदिर, गिरगांव, मुंबई

एविवार डि. २८ नोवेंबर १९९९ राजी

सामंजस्यी पात्र वाजता

सर्वाना रनेहुर्विनि मिमंशण !

आगाजक -

'सोसामर्दी आपु इंडियन रेस्टोरेंट'

मुंबई.